

A felvilágosodásról.¹

Arról a szellemtörténeti nagy mozgalomról akarok beszélni, melyet a kulturtörténelem felvilágosodás néven ismer s amely időben több, mint két századot, a XVII. és XVIII-at, térben meg a kárpátoktól keletre eső terület kivételével majdnem egész Európát átfogja. Az eszmék e hullámváza kezdetét vette Angliában és Hollandiában, az áradat nemsokára átcsapott Franciaországba, ahol a legnagyobb és legzajgóbb hullámokat verte fel, onnan némileg csendesedve és szenvedélyességéből veszítve áttört a német határokon s mint késői hullámverés nálunk különösen a társadalmi és politikai közélet reformjára és javítására vonatkozó törekvésként jelentkezik, de csak a XVIII. század végén. Ezt a szellemi áramlatot a különböző világnézetű és pártállású gondolkodók és államférfiak a legellentétebben ítélik meg: a legnagyobb fokú elismerés mellett nem hiányoznak a gúnyos semmibevevés és lekicsinylés szavai sem. Annyi azonban bizonyos, hogy bármiként is foglaljunk állást e szellemtörténeti mozgalom értékelésében: ez volt az a hatalmas eszmei áramlat, az a szellemi élesztő, mely a XIX. század szellemi mozgalmái számára az utat előkészítette, még pedig előkészítette úgy és azáltal, hogy a teológia addigi egyeduralmát megtörve, a tekintélyhit és tisztelet alapjait megdöntve, az ész abszolút uralmát deklarálta. A XIX. század hatalmas lendülete a szellemi munka minden területén elképzelhetetlen volna anélkül a szellemi pionirmunka nélkül, melyet a felvilágosítás végzett. És akárhogy is ítéljük meg ez eszmei mozgalmat, bizonyos, hogy a XVII. és XVIII. század legkiválóbb elméit, legmélyebb gondolkodóit nemcsak foglalkoztatta, de szellemüket érintette, megtermékenyítette s kifejlődésükre elhatározólag folyt be.

De hát mi is tulajdonképen az a felvilágosodás?

A német *Aufklärung* szó egyaránt jelent *felvilágosítást* és *felvilágosodást* is. A magyar nyelv e tekintetben gazdagabb, mert megkülönbözteti a két fogalmat. A felvilágosítás egy tervszerű munka vagy működés. A felvilágosodás ennek a munkának a gyümölcse

¹ Az Erdélyi Múzeum-Egyesület népszerű előadássorozatában 1930-ban tartott előadás.

vagy eredménye. Elvontan, a történelmi szemponttól elvonatkoztatva felvilágosítás lényegében nem egyéb, mint oktatás vagy közönségebb szóval: tanítás. A felvilágosítás és tanítás között mégis van egy megkülönböztető jellemvonás és ez az, hogy a tanítás helyes, igaz fogalmakat és képzeteket nyújt ott, ahol ilyenek még nincsenek, a felvilágosítás pedig ott javít és helyesbít, ahol hibás és téves képzetek és nézetek uralkodnak. Ennélfogva a felvilágosítás természetének lényegéhez tartozik, hogy elsősorban tagadó, kritikai, romboló és csak másodsorban építő. Ha most az elvont fogalmi elemzést a felvilágosodás történelmi áramlatára alkalmazzuk, egészen természetesnek fogjuk találni, hogy ez is elsősorban kritikai, romboló volt, amely régi hagyományos nézeteknek és felfogásoknak egész sorozatát döntötte le és tolta félre az ész diadalmas útjából. De nemcsak bírált és rombolt, hanem épített is.

Ha rövid és velős választ akarok kapni arra a kérdésre, hogy mi az a történelmi „felvilágosodás“, Kanthoz fordulok. Kant fiatal kora, sőt élete dele beleesik abba a korba, melyben a felvilágosodás hullámai Németországban a legmagasabbra csaptak. Ziegler szerint egyik lábával még a felvilágosodás talaján áll; igaz, hogy a másikkal már messzire elhagyja azt, messzire felemelkedik feléje és túllép rajta. Nos, ez a Kant maga is felvetette magának ezt a kérdést s meg is felelt rá. Azt mondotta: a felvilágosodás az ember kilépése az ön-naga okozta kiskorúságból. Tehát jelszava: Sapere aude! Legyen bátorságod, hogy használd saját eszedet. Erre az egyetlen szükségesség: „rasonieren“. Azután azt kérdezi: most *felvilágosodott* korban élünk-e? És azt feleli rá: Nem, de a *felvilágosodás* korában élünk s haladunk feléje. Az emberek többsége még nem nagykorú. Még nem képes arra, hogy vallási kérdésekben mások vezetését nélkülözze. De útban vagyunk arra felé s épen ezért nevezi ezt a korszakot »a *felvilágosodás korának vagy Frigyes évszázadának*«. Utóbbinak azért, mert Frigyes (1712–1786) nyújtja azt a szabadságot, melyre a felvilágosodásnak szüksége van, hogy az ész minden téren nyíltan használhassa.

A tudás és szellemi munka nagyon széles területére kiterjedő eszmeáramlatról van szó, melynek csak leglényegesebb mozzanatait is egy előadás keretébe beszorítani majdnem lehetetlen. Azért meg kell elégednünk azzal, hogy néhány vázlatos vonással rámutassunk eredetére, az eszmeáramlat legkiválóbb reprezentánsaira

Francia- és Németországban, azokra a hullámverésekre, melyeket nálunk a mozgalom keltett s végül megpróbáljuk annak kulturtörténeti jelentőségét megállapítani.

Ha ennek a szellemtörténeti áramlatnak eredetét keressük, vissza kell mennünk a XVII. sz. legelejére Baconhoz és Descarteshoz. Ezek azáltal lesznek az új szellem vezetői, hogy teljes tudatossággal és módszeresen filozófiájuk elvévé teszik *a multtal való szakítást, a hagyományoktól való elszakadást és a tudománynak teljesen önálló újraalapítását*. Bacon első ízben üzen hadat a hagyománynak, a teológiának, az Aristoteles-féle szillogisztikus gondolkodásnak, amely a középkor terméketlen scholasticismusához vezetett. Ő az, aki az indukciót az addigi dedukció egyeduralmával szemben győzelemre segíti s új utat nyit a szellem munkájának minden terén. Roppant nagy felszabadító munka volt ez a tudatos állásfoglalás, melyhez egy új világ, új szellemiség korszaka fűződik. Descartes állásfoglalása a történelem ellen abban nyer praegnans kifejezést, hogy kimondja: történelmi alapon teremt törvények és berendezések sohasem lehetnek olyan tökéletesek, mint olyan törvénykönyvek, melyeket egy bölcs törvényhozó állít fel. Ez a „sajátosan egyoldalú tétel“ lesz bölcsője és jelszava annak a *negatív, kritikai, történelemellenes és racionalisztikus* gondolatáramlatnak, amely a felvilágosodás egyik legjellemzőbb vonása, s amelynek követelménye: hogy tisztán racionális alapon épüljön fel a társadalom és tudomány. A XVII. és XVIII. századnak csaknem minden szellemi munkája ebből az alaptendenciából ered. A jog- és államtudományban ez a gondolatrendszer a *természetjog* formájába öltözik. Ebből az alapvető gondolatból erednek azok a tervek és elgondolások, melyek egy *eszményi állam*-nak sokszor utopisztikus létesítésére vonatkoznak; ebből erednek azok a tervezetések, melyek csupán és kizárólag az ész követelményei szerint szeretnék a társadalmat felépíteni. Ebből ered Rousseau *contrat social*-jának elgondolása. A kritika és rombolás után az építésnek és a tervezetéseknek ez a szelleme, amely *az emberi szellem erejében való hiten és a tökéletesebb jövő reményén alapszik*, a másik jellemző vonása e szellemi áramlatnak.

De ennek az irányzatnak *legfontosabb és leghevesebb harca és ütközése a teológiával volt*. Az áramlatnak ezen a téren az u. n. »*természetes vallás*« megfogalmazása lett az eredménye.

A teológiában a régi alap a kinyilatkoztatás volt, a lumen revelatum. Most a jelszó ez: a lumen revelatum helyébe jöjjön az emberi ésből a lumen naturale, a természetes villágosság. Mert hiszen: most már nem az isteni kinyilatkoztatás minden ismeret és tudás forrása, hanem az emberi ész. Ennek a „természetes“ vallásnak három fontos eszméje, amelyek soha, semmi munkából nem hiányoznak, az *isten*, a *halhatatlanság* és a *halál utáni megjutalmazás*. Az irány és törekvés célja az, hogy a kinyilatkoztatott vallások mellett vagy azokon felül olyan világnézetre jussanak, amely általános emberi s a vallások közti egyenlenségeknek véget vessenek. Ne feledjük, hogy ez az a kor, mikor a vallásüldözések miatt indult 30 éves háború viharai és pusztításai végig szántottak a lelkeken.

Ez a teológiai áramlat Angliából indul ki, az ú. n. *szabad gondolkodók* vagy *deisták* táborából. A szabad gondolkodók névvel azt az álláspontjukat kívánták kifejezésre juttatni, hogy szakítottak a hagyománnyal és nem ismernek el tekintélyt. A „deista“ pedig olyant jelentett, aki hiszi és vallja a következtetett és bizonyított, de nem kinyilatkoztatott istent. Tehát ellentétben állanak a kereszténységgel, a kinyilatkoztatás vallóival szemben.

A deizmus gondolatrendszerének kifejlődése s e fejlődés történelmi részletei nem tartoznak ez előadás keretébe. Legyen elég ez alkalommal csak annyit említeni, hogy vannak olyan higgadtabb és mérsékeltebb gondolkodásúak, akik arra törekednek, hogy a kinyilatkoztatott vallás tételeit valahogyan megbékítsék és összhangzásba hozzák a természetes vallás tételeivel, jobban mondva: hogy a keresztény vallást észvallássá emeljék és nemesítsék (John Toland). De vannak olyan szélsőséges gondolkodásúak is, akik semmi engedményt nem tesznek s mindent elvetnek a keresztény vallás rendszeréből, ami meg nem állhat az ész ítélő foruma előtt. Mert — amint mondják — aki az észről lemond, az az állat alá süllyed. A tekintély? Az ész ellensége. Maga az isten is az ész törvényéhez van kötve. Ezek a vallásos gondolkozók azonban az isten eszméjét nem bántják s létét hol a tudat tényeivel, hol az isteni célgondolat teleológiájával, hol az erkölcsi világrend tényeivel magyarázzák és igazolják. De már *Tindal*, aki az áramlat legszélsőbb balszárnyához tartozik, a legélesebben szembehelyezkedik az isteni terv gondolatával s merészen veti fel a kérdést: Isteni tervet elismerni a világban?

Aki 4000 esztendőn át a teremtéstől a kinyilatkoztatásig az emberség nagy tömegét sötétségben, romlásban és tévedésben hagyta?

Sokkal élesebben és szenvedélyesebben nyilvánult ez a szellemi áramlat Franciaországban. Voltaire a XVIII. század első harmadában (1726 – 1729) három évig Angliában élt. Szomjas lélekkel szívott magába minden eszmét, amit ez ország szabadabb mozgású és lélekzetű közléte kitermelt. És visszamenvén hazájába, ott olyan országot talált, amely egy autokrata király abszolútizmusa és egy lelke mélyéig romlott papság türelmetlen szelleme és ledér életfolytatása alatt nyögött. Szinte lehetetlen elég sötét színekkel festeni az itteni állapotokat. Egy fényűző, de erkölcsileg romlott udvar feslettsége és korlátlan autokratizmusa, rabszolgai engedelmisség; uralkodni vágyó, de képmutató, velejéig romlott papság, amely feltétlen tiszteletet és hódolatot követelt, egy erkölcstelenség fertőjébe süllyedt egyház, olyan állami közigazgatás, olyan jogi és társadalmi állapot, olyan pénzügyi gazdálkodás, amely minden helyes gondolkodású ember erkölcsi érzését mélyen sértette.

És Voltaire egyszerre belecseppen Anglia puritánnak mondható életéből ebbe a feneketlen erkölcsi fertőbe. Csoda-e, ha ellensége lett az egyháznak? Az ő hirhedt: *écrasez l'infame!* Zúzd össze a becstelent! jelszava azonban nemcsak a pápai, hanem minden egyházra vonatkozik és minden vallásos fanatizmusra, amely türelmetlenséggel van összekötve. Voltaire nem atheista. Annyira nem, hogy tőle származik az a híres mondás: Ha isten nem volna, fel kellene találni! Sőt isten létét kozmologiai érveléssel bizonyítja: Nincs mozgás magától, tehát egy első mozgatóra kell visszamenni. Felhasználja a teleologiai érvet is: A világegyetem rendje és a dolgok célszerűsége egy teremőre, még pedig egy intelligens, eszes teremőre enged következtetni. Aztán az igazság és lelkiismeret erkölcsi érvét is felsorakoztatja: Az igazságból jótékony, áldásos következmények folynak az életre. Ami igaz, az jó. És viszont: ami jó, az igaz. A halhatatlanság hite jó a közre, tehát igaz is. La Mettrie atheista materializmusát, mely szerint a halhatatlanság értelmetlen hipotézis, az istenben való hit chimaera, bolondságnak tartja. Voltaire fékezhetetlen és ízzó gyűlölettel van a kereszténység ellen, mert különböző dogmái ellenmondanak egymással és a türelmetlenség szellemét ápolják, de nem szkeptikus, nem atheista. Ámbár hangsúlyoznunk kell, hogy a következetesség soha nem volt erénye. Voltaire következetlen és

ingadozó magatartása nemcsak rá, hanem a kor egész hangulatára jellemző. Benne, az egész romboló irány szellemi vezérében, egyesülnek és tükröződnek a különböző irányok. D'Alemberthez áradó szavakat ír arról, hogy végre itt van az ész kora, amikor minden előítélet eltűnik. Tehát optimista. Később már, különösen a lissaboni földrengés után, mikor 1755-ben a város kétharmad része elpusztult s több mint 30000 ember vesztette életét, maró gúnyval szól a Leibniz „legjobb világról“ s azt mondja, hogy nem a gondviselés, hanem a vak véletlen — amint gúnyosan mondja: „La Majesté le Hasard“ — határozza meg a népek és világ sorsát. Róla jegyezték meg, hogy nála a történelem „egy rosszul tervezett szindarab, félig tragédia, félig bohózat.“ Fegyvere mindig a gúny és az irónia s teljesen képtelen arra, hogy vallási kérdésekkel szemben igazságos legyen; sőt arra sem képes, hogy komolyan tárgyalja. Most az isten létének védelmezője s teleologiai természetű renddel támogatja, majd éles gúnyval szól minden olyan törekvésről, mely a történelemben valamely magasabb, immanens eszességet akar kimutatni. Lelkének két ellentétes rétege nyilvánul e következetlenségekben: egyik az *öntetszelgő hit a felvilágosodás előnyeiben*; másik az *ő démoni öröme abban, hogy hagyományos eszményeket és illuziókat szétromboljon.*

Nincs a francia kulturtörténelemben — talán Rousseaut kivéve — senki más, aki nagyobb és elemibb erővel jelentkező hatást tett volna korának s nemcsak népének, hanem az egész mívelt Európának gondolkodására, mint ő. Valóságos elragadtatással és sóvárogva olvasták műveit mindenütt, ahová eljutottak. Eszméi, mint egy hatalmas áradat, öntötték el a lelkeket s elemi erővel ragadták meg újságukkal és minden hagyománytól és kötöttségtől szabad szellemükkel. Ezt az áradatot erősíti e kornak egy másik, nem kevésbé hatásos írója: Rousseau. Ő sem atheista, ő is harcol kora atheista materiálistusa ellen, ő is küzd a kinyilatkoztatott vallással, melyet a szív vallásával akar helyettesíteni. És harcol kora romlott civilizációjával, amelytől való szabadulást és a természethez való visszatérést hirdeti, ahol ártatlanság és szabadság, boldogság és béke uralkodik. A francia forradalom nagyszerű deklarációja *minden ember egyenlőségéről* onnan ered, abból a munkájából, a *társadalmi szerződés*-ből (contrat social), amellyel megfogta a lelkeket s a legnagyobb hatást gyakorolta a forradalom lefolyására.

A felvilágosodásról.

A kor e két szellemi vezére mellé csatlakozik az *enciklopédisták köre*. Csodálatos emléke az akkori francia szellemnek s művük: az *enciklopédia* büszkesége az akkori Franciaországnak. Pompás, könnyen érthető formában fejezi ki eszméit. Tagadja az akarat szabadságát, tagadja a szellem valóságát és az isten létét. Diderot korábbi irataiban még deista, később már az a hite, hogy a mindenség az isten. A tekintélyben való hitet „nevetséges babonának” tartja. A halhatatlanság? Nem egyéb, mint az élet a jövő nemzedékek emlékezetében. A materializmus legszélsőbb és legsivárabb álláspontján áll La Mettrie. Szerinte a szellem csak téves hit, a legfőbb cél a fizikai élvezet. Amit ő rapszodikusán és gúnyos fintorral csak odavet, azt rendszerbe önti e kor materialista világnézetének reprezentáns irata: a *Système de la Nature*.

A francia írók gúnyos és satirikus, de mindig formás, szellemes és ötletes előadásában ez a szellemi mozgalom olyan erőre kapott, hogy nemsokára hatalmas befolyást gyakorolt a társadalmi és szociális viszonyokra. Fejedelmek és államférfiak kísérelték meg, hogy a felvilágosodás eszméit az állami életben megvalósítsák. És végül ezek az eszmék a nagy forradalom megrázó eseményeihez vezettek. „Nagyon ritkán történt meg a világtörténelemben, hogy az irodalom oly közvetlenül és mélyrehatóan befolyásolta és átalakította volna a szociális és politikai életet.”

Körülbelül azokban az években, mikor Voltaire Angliában a deizmus eszméivel telítette lelkét, fenyítette meg hadi-törvényszékkel I. Frigyes Vilmos porosz király renitenskedő fiát, a későbbi II. Frigyes, a Nagyot, az Egyetlent (der Einzige). Egy veszedelmekkel dacoló és atyai tekintéllyel és intelmekkel szembeszálló és lázadó ifjúság után 1740-ben 28 éves korában trónra jut. Első teendője, hogy eltörli a kínpadot, feloszlatja a potsdami óriásgárdát és visszahívja Wolffot, a felvilágosodás filozófusát, akit atyja elűzött Halleből. Vallási és politikai kérdésekben tiszta, világos álláspontra törekszik. Merészen és bátran elvet minden előítéletet: nézeteit a természetes jogra és észre alapítja. Deista volt, mint Voltaire és Wolff, azaz észokok alapján meg volt győződve egy végső ok létéről: a személyes isten létét megdönthetetlen bizonyosságnak tartotta. De tagadta a lélek halhatatlanságát s az erényt önmagáért, nem a jutalom reményében gyakorolta. Vele trónra jut a felvilágosodás szelleme s benne hatalmas támogatást talál ez a szellemiség. Minő új

szellem volt a francia udvar romlott légkörével és autokratizmusával szemben Nagy Frigyes kormányzati alapelvében: „A fejedelem nem korlátlan úr, hanem első szolgája népének.“ S az isten kegyelméből való királyság eszméjével szemben az a felfogása, hogy az uralkodói hatalom a néptől ered. Szilárdan kitartott elhatározása mellett, hogy a *gondolkodás és lelkiismeret szabadságát* megalapítja és megvédi. Így történt, hogy német földön Poroszország lett a felvilágosodás főhelye s a kritikai filozófia bölcsője. Ezért nevezi Kant a XVIII. századot „Frigyes évszázadának.“

A német felvilágosodás egész könyvtárt kitevő irodalmából csupán a két legnagyobb hatású vezért, Lessinget és Kantot emelem ki, Leibnizot, Wolffot, Reimarust, Basedowot, Garvet, Mendelssohnt, Eberhardot csak megemlítem. Lessing Reimarusnak egyik kézirati művét ennek halála után kiadta. A „wolfenbütteli névtelen“ ez írása a legélesebb támadásokat tartalmazta a kereszténység ellen, bírálta az ész száműzését a templomi szószékről, tagadta a kinyilatkoztatást, a Jézus feltámadásáról szóló elbeszélés valóságát s mi türés-tagadás, nagyon tiszteetlen hangon beszélt Jézusról és tanítványairól s céljaikról.

Habár az egész egyházi élet és a vallástudomány már szabadelvű irányban haladt, mégis az egész teológiai világ felzúdult. Ernesti már megnyitotta a bibliai kritika útját. Semler már szétválasztotta a szentírásban az eredeti iratokat a későbbi compilatióktól s az új testamentumi iratokat egyszerű irodalomtörténeti emlékeknek nyilvánította, melyeknek keletkezését, céljait épen úgy kutatta, mint a világi irodalom bármely termékét. Az út tehát meg volt törve s mégis, mikor a wolfenbütteli névtelen a keresztény vallás megalapítójának csupán világi szándékokat tulajdonított, felzúdult az egész világ. Nemcsak az orthodoxok, hanem a liberálisok is. Amazok nevében Goeze, ezekében Semler lépett fel.

Mindenki Lessinget tette felelőssé. És ő állotta a harcot. Tudta, hogy minő harcot idézett fel. Ragyogó stilusának és éles dialektikájának minden eszközét felhasználta. Nem a fantáziára, hanem az értelemre akart hatni. De nem támad, hanem védekezik. Szemére hányták, hogy miért adta ki a töredékeket. És erre olyan feleletet ad, mely a protestantizmusnak ma is lényege, lelke: „Bosszúság ide, bosszúság oda! *Szabad kutatás a protestantizmus igazi joga.* Luther szelleme azt kívánja, hogy senkít sem szabad akadályoznunk

A felvilágosodásról.

az igazságnak saját tetszése szerinti megismerésében; mert a kereszténység utolsó célja: nem a mi üdvösségünk, *bárhonnan jön is*; hanem a mi üdvösségünk *a felvilágosodás által*. És nem a betű a lélek és nem a biblia a vallás. Következőleg támadások a biblia ellen nem szükségképen támadások a vallás ellen.“

Lessing azonban lényegben nem volt egy véleményen a wolfenbütteli „névtelennel.“ Ő csak a fennálló keresztény egyházakat akarta megkülönböztetni az isteni emberbarátnak, Jézusnak vallásától, melynek lényegét az ő szelid tanítványa így foglalta össze: gyermekeim, szeressétek egymást. Ő a különböző szükségleteket és szokásokat, az erkölcsant és vallásokat a különböző klímákból vezeti le s így a vallásban egy szükségszerű, de tisztán emberi fejlődés produktumát látja. És minden vallás lényegét erkölcsi hatásában keresi. Új evangéliumot remélt, mely az erényt nem a jövő élet üdvösségéért, hanem önmagáért fogja ajánlani. És az erény legnemesebb virága a szeretet, amely az embereket a népek, államok és vallások véges korlátai között összeköti.

Lessingnek nem adatott meg, hogy a vallásról szóló minden gondolatát leírja. A braunschweigi cenzurát nem Frigyes szabadelvűsége vezette. El kellett némulnia, fegyvereit le kellett tennie. „Soha nemesebb célokért fegyvert még nem fogtak; mert nem az egyik véleménynek a másik fölötti győzelméért folyt a harc, hanem a vallási türelem győzelméért a türelmetlenség felett.“

Kant első kritikája abban az évben jelent meg, amikor Lessing meghalt. (1781.) Első pillanatra szinte paradoxonnak látszik az a merész állítás, hogy a *tiszta ész kritikája* a németekre nézve azt jelenti, amit a franciákra nézve a nagy forradalom: *teljes fordulatot a gondolatok világában*. Kant épen úgy védelmezi az istent, szabadságot és halhatatlanságot, mint a felvilágosodás s a gyakorlati érdeket velük együtt az előtérbe helyezi. De másfelől már messze túllépett rajtuk s feléjük emelkedett, mikor a felvilágosodás metafizikájának látszatzbizonyítékait szétmorzsolta. S mikor a filozófusok tábora a nagy szétmorzsoló mellé állott és hívéül szegődött, már elhagyták, úgy hogy észre sem vették, a felvilágosodás filozófiai sekélyes talaját. Már más szellemiség csirái kezdettek mutatkozni. Ez különösen kitűnik abból a pamfletből, melyet Fichte Nicolairól, Lessing és Mendelssohn kebelbarátjáról írt, s melyben őt a „középszerűség gondolatrendszere atyjának“ nevezi. A Lessing utáni kor őt a

felületesség és szellemtelenség tipikus képviselőjének tekintette s azok a csapások, melyek neki voltak szánva, magát a felvilágosodást is érték. De dacára ennek, a felvilágosodás szelleme nem halt ki az utolsó racionálista halálával, hanem tovább tart a XIX. század 20–30-as éveiben is, mikor az újra erősödő protestans orthodoxia és pietizmus hevesen küzd a felvilágosodás és a racionalizmus ellen, mintha még ma is élő hatalom volna. Heine Nicolai kulturtörténeti jelentőségét akarván megállapítani, azt mondja: „igaza volt s mégis csak neveltségessé tette magát.“ Valóban, még ma is csak nevetni tudunk ama kor tudálékos és cöpfös filiszterszelleme és mindenbe betolakodó moralizálása felett.

Nagy változást hozott a felvilágosodás eszmei tartalma a nevelés-tudományba. Ez a változás különösen három irányban tűnik fel.

Először a *cél kitzüzésénél*. A középkorban a cél: az alázatosság. A humanizmusnál: a sapiens et eloquens pietas. A felvilágosodás korában előtérbe jut az állam. Nem az égnek, nem a jövő életnek, hanem ennek a földi életnek számára kell nevelni. Eddig a hívő nevelése volt a cél, most az engedelmes alattvalóé. A figyelem szükségképen irányul az egyénre. Az individuális nevelés e szempontja természetesen következik a felvilágosodás felfogásából, melynek célja az előítéletek száműzése és a fajok felvilágosítása. Legjobban kitűnik ez Rousseaunál.

Másodszor abban, hogy a nevelés most már kezd kiterjedni a *női nemre* is. A természetjog egyenlőségi törekvései jelentkeznek itt. Comeniusnál olvassuk: „nincs elégséges ok arra, hogy a gyöngébb nemet a bölcsesség tanulásától teljesen elzárjuk.“ A francia forradalom nevelési terve, melyet Condorcet 1792-ben terjesztett be, a leányok teljes egyenlőjogúsága alapján áll.

A felvilágosodás eszméi érvényesülnek a *módszernél*. Ratke azt mondja: „Mindent kényszer nélkül!“ Locke meg arra int: „a gyermekeknek semmit se „adjunk fel“, ha azt kívánjuk, hogy szívesen tegyék.“ A filantropisták már intézetük nevével azt akarták kifejezni, hogy az ifjúságot boldoggá akarják tenni. Rousseaunál a gyermek személyisége érinthetetlen. Emiljét méltán nevezték az emberi jogok 1789-i deklarációjának előjátékának. A személyiség e megbecsüléséből foly a büntetés módjának teljes átalakítása, a jutalmazás gyakori alkalmazása, a tanítás játékká változtatása. Ez elv

a lehető legszembeszökőbben eltér a hagyománytól. Luthernél még azt olvassuk, hogy napjában 15-ször is végig pálcázták őket. A filantropisták meg mézes kaláccsal csalogatják a gyermekeket a betűvetés mesterségéhez.

Végül érvényesül a felvilágosodás szelleme a *tanulmányok rendjének* változásában. Locke felveszi a tanulmányok körébe az egészség ápolására a lovaglást és vívást. La Chalotais azért veti el a kolostori nevelést, mert hiányzik belőle a testgyakorlás és az egészség ápolása. Rousseau Emiljét mindenféle mezei és gazdasági munkával megismerteti. Új, addig sohasem létezett technikai és ipari iskolák felállítását kívánják. Új tantárgyul kívánják az *anyanyelv* tanítását. Ratke követeli: „mindent először az anyanyelven.“ Comenius, Locke a szomszéd népek nyelvének tanítását sürgetik. Comenius a történelmet és földrajzot már a népiskolába beviszi. A rajz, amely a XVI. és XVII. században teljesen hiányzott, a XVIII. században bekerül a tanulmányok sorába. Aztán bekerül egy még ma sem kellően méltatott módszeres elv: a *szemlélet és az öntevékenység* elve. Comenius azzal vádolja az iskolát, hogy a „mások szemével nézni, a mások eszével gondolkodni“ tanít. La Chalotais mondja: dolgokat szavak helyett. Emil 12 éves koráig nem kap könyvet a kezébe, azután is 15 éves koráig csak Robinsont.

És most nézzük meg, milyen hatással volt nálunk a felvilágosodás eszmeáramlata?

Concha Győző, aki a 90-es évek reformeszméit nagy olvasottság alapján tárgyalja, azt mondja, hogy „Mária Terézia kormányának szelleme magasabban szárnyalt, mint a nemzet uralkodó rendéi, de az európai közszellemmel összevetve elmaradt. A nagy európai áramlatba csak Józseffel jutott bele.“ Már Terézia két kedves embere, Martini és Sonnenfels a bécsi egyetemen „a királyság hivatalos teoretikusai.“ Munkáik hivatalosan elő vannak írva. De európai állásponttól nézve tanaik a királyné uralkodása végén már elavultak. A királyné fél a szabad gondolkodástól. Voltairet, Rousseaut, Mendelssohn Phaedonját kitiltja, Montesquieu munkáinak Van Smieten alig-alig tud útát nyitni. A szellemi élet ama hatalmas lüktetését, mely Németországot újra teremti, csak kicsi adagokban bocsátja be országaiba, mint Concha mondja: „felhígítva“. A nemzetet Concha „a szűkkeblű önzés“ vádjával illeti, mert a nemesség nem akar a haladó eszmék szavára hallgatni, önzően védi jogait, melyeket a

rendi alkotmány biztosít számára s „elalussza a nagy fordulatot, a legnagyobbak egyikét, melyen az emberi szellem valaha keresztül ment.“

Mégis igaz, hogy a nemzet politikai újjászületésére a talajt ő készítette elé. Az irodalmi újjászületésnek — habár akaratlanul — ő volt az okozója: a magyar testőrség, a királyné egyik legsajátosabb alkotása, az újabb magyar irodalom megteremtője lett.

József csodálója volt Nagy Frigyesnek; de hiányzott benne ennek államférfiúi nagysága: a tényleges iránti tiszta érzék, a pozitív élet erejének kellő mértéke. Vetni akart szántás nélkül, mint Széchenyi mondta. Rendszere romba dőlt, de új szellemet teremtett a népekben, amely nyugaton nem volt ugyan új, de nálunk ő vitte be a nemzet öntudatába. A nemzetet politikájának új eszméivel, erőltetett németesítő szándékával felrázta álmából s a szellemi életnek olyan hatalmas lökést adott, amely egyengette a rendiségből való kibontakozás, a politikai szabadelvűség útját s tért engedett a felvilágosodás szellemének. Amit Sonnenfels az egyetemi katedrán hirdetett, hogy a kormánynak kötelessége a nép felvilágosítását minden eszközzel előmozdítani, Mária Terézia nem engedte meg; de József most maga veszi kezébe az ügyet s megszünteti a cenzurát. Megindul tehát nálunk is a megvilágosodás folyamata. Fraknoi Vilmos 300-ra teszi azoknak a röpiratoknak, brosuráknak számát, melyek a XVIII. század 90-es éveiben a nyugatról jövő felvilágosodás hatása alatt megjelentek. Ez a pamflet-irodalom elárasztja az egész szellemi életet s behatol a főúrtól le a falusi papságig minden gondolkodó ember olvasmányába. Décsy Sámuel mondja *Pannoniai Féniksz*-ében, — melynek már a címe is jelzi a nagy felébredést: „Aki a gondolkodásban való szabadságot meg akarja az emberben fojtani, nincsen annál a világon nagyobb tyrannus.“ A maradi gondolkodásúak fölrezennek az új szellem megjelenésére. Ennek a fölreizenésnek ad hangot Szaicz Leó *Igaz magyar*-jában: „az egész világ tele vagyon Aufkláristákkal, a mai világ egyik főbálványa: a szabad gondolkodás.“

Hogy nyilvánult nálunk ez a „szabad gondolkodás“?

Mindenek előtt a katolikus egyház ellen irányul. József erélyes fellépése a pápai egyház ellen megtermette gyümölcsét. A támadás hangja sokszor durva és pórias (Latzkovits) úgy, hogy Alexovics az irat szerzőjét kötélhalálra, nyelve kivágására, tetemei elégetésére

ítelné. Vannak aztán olyan vallásos írók, akik a vallást „az értelem erejével“ meg akarják tisztítani és a pozitív vallások felett egy magasabb szellemű, emelkedettebb észvallást alapítani, mert „azt a nevelés, a klíma és a temperamentum, ha nem egészben szülte is, legalább nagyon megzavarta.“ Vannak megint olyanok, akik „a köznép megvilágosodásáról, annak hatásairól és hasznairól“ elmélkednek. Másoknál a *világpolgárság, az elvont ember nemzeti jelleg nélkül* lesz a legmagasabb eszmény, melyre törekedni kell. A josefinizmus eszmekörében az „emberbarát“, „az emberi nemzet szeretője“ magasabb fogalmak, mint a hazafi, a patriota. Egyáltalában azt mondhatjuk, hogy az az áramlat, amely a felvilágosodás hatása alatt nálunk keletkezett, magán a politikai szabadságon és a társadalmi rend tényleges demokratizálásán kívül magában foglalja a század összes reform-eszméit. Az egyenlőség, az ember veleszületett természetes jogai, a középkor folyamán kialakult kiváltságok és előjogok megszüntetése, a közteherviselés, a gondolkodás és írás szabadsága, a lelkiismeret és hitszabadság, „a milliók szolgálatára rendelt fejedelem“, amint ez elvet Nagy Frigyes uralkodása vezető gondolatává tette, a közpénzek felelős kezelése — mindez lényeges része annak a gondolatrendszernek, melyet nálunk a felvilágosodás termelt.

De a magyar felvilágosodásnak van egy olyan jellemző vonása, amelyet nem találunk sem francia, sem német földön. És ez az, hogy nálunk a *felvilágosodás határozottan nemzeti is*. A nemzeti gondolatnak ezt a térfoglalását megmagyarázza József németesítő törekvése. Nálunk azzal a sajátságos jelenséggel találkozunk, hogy a felvilágosodást, a József reformeszméit ellenző tábor lesz a nemzeti gondolat felkeltője, erősítője és ápolója. Ez a tábor a hagyomány és történelmi fejlődés nevében küzd József reformeszméi ellen, küzd németesítő szándékával s mikor uralkodása végén rendeleteit — a türelmi rendelet kivételével — visszavonja: egyszerre nagy erővel lendül fel a nemzeti eszme. Ellenállhatatlan érveléssel kívánják, sürgetik és követelik a nemzeti nyelvnek nemcsak a tanítását, hanem az anyanyelven való tanítást is. S azok, akik József alatt a latin érdekeit védték a némettel szemben, most abba a sajátságosan furcsa helyzetbe kerülnek, hogy a nemzeti gondolat harcosaival, a magyar nyelv védőivel jutnak ellentétbe.

Különbben természetes volt, hogy a felvilágosodást a saját

maga dialektikája hajtja a nemzeti eszme szolgálatába. Maga a nép nagy tömege nem értette sem a latin, sem a német szót. Pedig a felvilágosodás hívei kimondották már — II. Frigyes és Sonnenfels nyomán — : a kormányoknak gondoskodniok kell, hogy a felvilágosodás a nép legszélesebb rétegeibe is elterjedjen. A műveltség e terjesztésének nem lehetett más eszköze, mint az anyanyelv. Így történik, hogy a nemzeti gondolat egyszerre cél is, eszköz is. És szükségkép demokratikussá válik, mert a sötétség csak ezen a nyelven oszlatható el, enélkül a felvilágosodás nem válhatik általánossá. A felvilágosodásnak tehát természetében és lényegében van, hogy hevüljön a nemzeti nyelvért, habár csak mint eszközzért is. De a felvilágosodás mozgalmában hasonlóképen jogaihoz jut a demokrácia gondolata is. A magyar társadalmi életnek az a szorosán rendi tagozata, amely az évszázadok folyamán kifejlődött, csak úgy volt lehetséges, hogy a főrendi osztály német vagy francia nyelven társalgott, az intellektüel latinul hivatalnokoskodott s az anyanyelv kiszorult az előszobákba és az istállókba, amint Széchenyi keserű ironiával mondja. Most mikor az anyanyelv jogait mind sűrűbben és mind hangosabban követelik, adva volt a lehetősége annak, hogy az alkotmány sáncai közül kizárt nép is a demokratikus elv erejénél fogva jogaihoz jusson. Igaz, hogy e jog kifejlődésére még épen egy félszázadra volt szükség, amikor a 48-i törvényhozás szabadelvűsége az elvet törvénykönyvbe iktatja. De rá kell mutatnunk arra, hogy annak a nagyszerű politikai fejlődésnek, melyre a koronát a 48-i törvényhozás teszi fel, gyökerei a XVIII. századvégi felvilágosodás gondolatrendszerébe vezetnek vissza. Iskolai tanulmányaink alapján eddig ahhoz voltunk szokva, hogy a XIX. század reformkorszakát a 20—30-as évektől számítottuk. Ezt a felfogást helyesbítünk kell. A 20-as évek országgyűlési reformmunkálataiban nincs egyetlen egy gondolat sem, amelyet a XVIII. század 90-es évei II. József halála után Lipót szabadelvűi uralkodása idején fel ne vetettek s már ismételtén és behatóan meg ne vitattak volna. Az 1825. évi országgyűlés bizottságai egyenesen az 1791/3. évi országgyűlési bizottságok munkálatait veszik alapul s ezek alapján készítik javaslatukat. Sőt ahol nem ezt teszik, ott is e munkálatok hatása alatt állanak.

Hogy az a három évtized az 1825 évi országgyűlés megnyílásáig a már félretett és megvitattott eszmék fejlődése szempontjából

teljes eredmény nélkül mult el, annak oka Ferenc patriárchális abszolútizmusa, amely félt minden reformgondolattól s eleve visszautasított és megakadályozott mindent, ami a létező állapotok megváltoztatását célozta. Martinovics és társainak tragikus sorsa elég beszédes bizonyíték erre. De Ferenc reakciós uralkodása, bármilyen elnyomó volt is, nem volt elég erős arra, hogy az eszméket, a felvilágosodás gondolatait végleg elfojthatta volna. Ideiglenesen érvényesülésüket megakadályozta; de ezek a szellemi légkör tisztultával csak annál nagyobb erővel törtek elő s kívántak életet. És az 1825. évvel kezdődő reformkorszak munkáját ott kezdi el, ahol 30 évvel azelőtt a felvilágosodás a reakció nyomása alatt abbahagyta. Ez a 30 esztendő a szellemtörténet évkönyveiből kiesett ugyan, de fényesen igazolja, hogy az eszmék halhatatlanok s olyan erők, amelyeket külső hatalom le nem bírhat. Eszmékkel csak eszmék bírkózhatnak a győzelem kilátásával.

Hátra van még, hogy egészen röviden véleményt formáljunk magunknak ennek a szellemtörténeti mozgalomnak értékéről. Ezt az áramlatot nagyon különbözően, sőt gyakran merőben ellentétesen ítélik meg. Némelyek egyenesen korszakalkotó, mások üres, vizenyős, felületes, csak rombolni tudó szellemtörténeti áramlatnak mondják. A megítélés értékelésénél meg kell különböztetnünk a kortársak állásfoglalását azokétól, akik ez eszmei mozgalom hatását a szellemtörténeti kutatás álláspontjáról igyekeznek értékelni.

A kortársak megítélését a legtöbbször az határozza meg, hogy ők maguk egyénileg milyen viszonyba kerülnek az áramlattal és milyen világnézeten keresztül figyelik az áramlat jelenségeit. Döntően befolyásolja a megítélést az is, hogy az Aufklärísták sokszor durván, gyorsan és kiméretlen cinizmussal beszélnek mindazon dolgokról, melyeket addig szenteknek, érinthetetleneknek tartott a hagyomány és a közfelfogás. Az ilyen beszéd botránkozást kelt. Ez az oka, hogy Voltairet nagyon sokan bámulják és magasztalják, de éppen annyian utálják és undorodnak tőle. Viharos, türelmetlen követelése az újnak magasztalást szerez számára. Az egyház, az uralkodó tekintélyek és eszmények, a világnézet, állam és társadalom ellen intézett roham meg sokak utálását váltja ki. A németek Wolfot, a felvilágosodás Leibnizi elveken nyugvó filozófiájának rendszerezőjét, aki a maga korában tekintély volt és iskolát alapított, szakfilozófusnak még elfogadni sem hajlandók, akinek így nincs helye

a filozófia történetében. Fichte Nikolai-t a közepszerűség atyjának nevezte, Heine ugyancsak ő róla mondotta, hogy mindenben igaza volt s mégis csak nevetségessé tette magát. Mendelssohn Morgenstunde-járól, mely a halhatatlanság kérdését tette elmélkedése tárgyává, kicsinylően megállapították, hogy már akkor elévült és meghaladott állásponton állott, amikor megjelent.

De vannak a szellemtörténetnek olyan kutatói, akik nagy, fedelhetetlen és elévülhetetlen érdemeket tulajdonítanak e mozgalomnak. Schwegler ez emberek „halhatatlan és megmérhetetlen“ érdemeiről beszél, akik útját egyengették annak, hogy a középkor légkörében élő világot egy új szellemiséget hordozó kor váltsa fel s az ész autonóm jogaihoz jusson s ha igaz is, hogy Wolffot a filozófia történetében nem illeti hely, annál nagyobb és előkelőbb hely illeti a kulturtörténelemben. Ziegler a XIX. század szellemi és szociális áramlatait vizsgálva, azt mondja, hogy ez a század egy gazdag örökséget vett át a XVIII. századtól s nem mondható, hogy ezt a gazdag örökséget teljesen megőrizte s a végrendeletét végrehajtotta volna. Barth megállapítja, hogy a felvilágosodás „egy következetesen és sokoldalúan kiképzett gondolatrendszert“ hagyott hátra, melynek megvalósítása a XIX századra várt s hozzátehetjük: még ma is — vár. Grotenfeld a XVIII. század francia irodalmának nagyságát teljességgel a felvilágosodás hatalmas ellenzéki mozgalmaiban látja s ítéletét e szellemi mozgalom értékéről abban foglalja össze, hogy a haladás gondolatát erősítette és terjesztette, a jövő iránti reményeket hatalmasan növelte. A szellemtörténet magyar kutatói közül csupán az egyetlen Conchára útalunk, aki azt mondja, hogy a felvilágosodás „egy nagy fordulat, a legnagyobbak egyike, melyen az emberi szellem valaha keresztül ment, a filozófia újjászületése (Kant), a közgazdasági tudomány keletkezése s amit legelőször kell vala említenem, megszületése annak a tannak, mely az embert, nem tekintve születést, vagyont, vallást és nemzetiséget nemcsak isten előtt, hanem e világon is, mint öncélt állítja oda s egyenlő jogokkal ruházza fel, egyenlő méltóságot követel neki.“ A XVIII. század e felvilágosodási mozgalma nélkül, melynek államtudományi és politikai gondolat tartalma a nagy forradalomban az emberi jogok deklarálásában nyert kifejezést, nem fejlődhetett volna ki a XIX. század gazdag eszmei tartalma, mely a szellemi élet minden terén olyan hatalmas fejlődést nyitott meg. A felvilágosodás

A felvilágosodásról.

egy forrás jelenség a szellemtörténetben, amely, mint minden forrás, sok salakot is felvesz. Ez a sok felvert salak határozta meg döntőleg a mozgalmat elítélő kortársak állásfoglalását. De nekünk a kitisztult eredményekért könnyű elfelejteni a pezsgés és forrás felverte salak tisztátlanságát s minden okunk meg van, hogy a felvilágosodást magunk is az emberi szellem egyik legnagyobb, korszakos fordulataának tartsuk.

De nemcsak, mint gondolkodóknak, hanem mint unitáriusoknak is szavunk van e nagy szellemtörténeti mozgalom megítélésénél. Lehetetlen ugyanis észre nem venni azt a lényegbeli azonosságot, amely Dávid Ferenc reformációja és a felvilágosodásnak a vallásról vallott nézetei között van. Nem az áramlat szélsőséges hullámaira gondolunk, hanem arra, amit Lessing a józan ész nevében a protestantizmus igazi jogának mond: a kutatás szabadságáról. Ez a Dávid Ferenc szava 200 esztendővel utána. Hálás feladat volna kimutatni, hogy a felvilágosodás hogyan tükrözik unitárius tanárok és papok írásaiban. Lázár István Wolff metafizikai rendszerét adja filozófiai előadásaiban. Fia Samu, a guberniumi titkár és későbbi iskolai felügyelő gondnok Körmöczit gondatlansággal vádolja, hogy a *Système de la Nature* a diákok kezébe kerülhetett, melyet mohó kíváncsisággal olvasnak és kétvallásúságot vet szemére, mert nem azt vallja, amit hisz. Sylvester, Molnos, Szász Mózes beszédekben az ész mindenekfelett való hatalmát hirdetik. Pákei filozófiai előadásai Kant kritikáját visszhangozzák. Kozma Gergely Reimarus természeti vallását fordítja. Kriza a jobb jövő reményében mondja, hogy egy ideig még kénytelenek vagyunk cipelni a dézsi egyezkedés dogmai terhét.

A mi gondolkodó teológusaink lelkét is megfogta ez az áramlat.

A mi kötelességünk volna ezt a hatást írásaikból kimutatni.

Dr. Gál Kelemen.

A történeti Jézus alakja új megvilágításban.

I.

Dr. Snow, a chicágói unitárius teológiai főiskola kiváló igazgatója az angol unitáriusok mult évi londoni nagygyűlésén többek között a következő megállapításokat tette: Amerikában, éppen úgy, mint a világ bármely részében a keresztény hívek templomlátogatósi buzgósága az utóbbi évek folyamán nagymértékben aláhanyatlott, ami világosan mutatja, hogy a jelenleg érvényben levő különböző keresztény egyházi szertartások a modern embert többé ki-elégíteni nem tudják, annak érdeklődési körén kívül esnek. A templombajárók számának csökkenése azonban egyáltalában nem jelenti azt, hogy egyúttal a hívek vallás iránti érdeklődése és vallásos hite is megszűnt volna. Megállapított tény az, hogy családi körben, barátok között a modern ember vallásos kérdések megvitatására sokkal több időt fordít, mint azt az előző nemzedékek tették. A nálunk is ismert gyakorlati teológus fenti megállapításaihoz még a következő megjegyzést is hozzáfűzte: a mai ember alapjában véve ma is vallásos, s habár érdeklődése más irányban alakult ki és fejlődik, amint azt az előző nemzedékeknél ismerjük, egy pontban a modern ember érdeklődése alig csökkent s ez a történeti Jézus alakjának, szerepének és jelentőségének állandó vitatása és magyarázása.

A Dr. Snow megfigyelések alapján felépített megállapításai nyomán mi magunk is saját körünkben megfigyelhetjük, hogy egy ügyes, új szempontokból megvilágított és új felfogásban megírt Jézus-életrajzot a keresztény ember ma is mindig szívesen olvas. Ennek az általános érdeklődésnek következménye az, hogy a mi korunkban is annyian kísérlik meg Jézus életét és munkásságát lehetőleg új megvilágításban elélnk tární. A modern teológiai irodalom egy igen jelentős százalékát még mindig Jézus-életrajzok képezik. A világ majdnem, minden fontosabb nyelvén, keresztények és nem-